

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus
ta’lim vazirligi
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası**

**“NAQSHBANDIYA TA’LIMOTINING
XORIJDA O‘RGANILISHI:
ISTIQBOL, MUAMMO VA YECHIMLAR”**

mavzusidagi

**RESPUBLIKA MASOFAVIY ILMIY-AMALIY
ANJUMANI MATERIALLARI
2021-YIL 26-MART**

BUXORO – 2021

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1] Бухоро шахридан 10 км узоқликда жойлашган Қасри Орифон – «билимдонлар қасри» (қадимги Қасри Ҳиндувон) қишлоғи. Ҳозир Бухоро вилояти Когон туманига қарашли ҳудуд.

[2] Йўлдошев Н., Бобожонов Ш. Баҳоуддин Нақшбанд тарихий-меъморий мажмуаси. – Т.: Наврўз.2019. –Б.39.

[3] Семенов А. Бухарский шейх Баха-уд-дин. // Москва, восточный сборник в честь А.Н.Веселовского,1914.

[4] Абдулқоххор Шоший. Авлиёлар китоби (Нақшбандия тариқатининг ғоя ва мақсади).-Т.: Ғафур Ғулом. 2018.-Б.39.

[5] Зоҳидов А. Алишер Навоийнинг комил инсон тўғрисидаги қарашларининг ҳозирги замон учун аҳамияти. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”. 1991. №11. – 28 б.

[6] Зоҳидов А. Алишер Навоийнинг комил инсон тўғрисидаги қарашларининг ҳозирги замон учун аҳамияти. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”. 1991. №11. – 29 б.

ТАСАВВУФДА МЕЪЁР ВА УНИНГ МЕЗОНЛАРИ

Ф.ф.д., проф. Саломова Ҳ.Ю.

БухДУ “Ислом тарихи ва манбашунослиги. Фалсафа” кафедраси

Ислом оламининг буюк намоёндалари – Абу Ҳомид Ғаззолий ўзининг “Ихё Улум Ад-Дин”, “Ал-Қустас ал-Мустақим” асарларида, Ибн Арабий “Аль-футухат аль-Маккия”, “Фусус аль-ҳикам” асарида, Шайх Нажмиддин Кубро “Рисолаи Нажмиддин”, Шаҳобиддин Сухравардий “Авориф ул-маориф” китобида руҳий борликдаги меъёр ва унинг мезонлари, ички руҳий меъёрни такомиллаштирувчи омиллар ҳақида фикр юритадилар.²⁰

Мутафаккир асарларида меъёр – “мақом”, “мукаммаллик”, “мунтаҳа”, “ал-миқдор ал-лозим”, “ҳад”, “ақл”, “камол”, “эътидол” тушунчалари орқали ёритилади.

Реаллик – моддийлик ва руҳийликдан иборат. Моддий – табиий ва руҳий борликдаги сифатлар фарқ қилингандек, улардаги меъёрлар, уларнинг мезони ва билиш йўл-услублари ҳам фарқ қилади. Ғаззолий таъкидлайдилар: “...Руҳий мезон табиий мезон билан тенг эмас... Аруз шеърлари ўлчови, у

²⁰ Қаранг.: Абу Ҳомид Ғаззолий. Воскрешение наука о вере. Перевод в арабского, исследование их комментарий В.В.Наумкина.М., Наука. 1980.
Смирнов А.В. Великий шейх суфизм. М. Наука. Восточная литература. 1993.

билан мунзахиф мустақимдан фарқланади, ажратилади. Бу мезон моддийлик мезонидан кўра руҳий мезонга яқин, аммо бу ўлчов танадан (жисмдан) холи эмас, чунки у товушнинг ўлчови, мезони, товуш эса танадан, моддийликдан ажралмасдир. Руҳий мезон – ҳақ кундаги (Ҳисоб-китоб кундаги) тарозидир, бунда бандаларнинг фикри, иши, амали, билими ўлчанади, билим, ишонч ва эътиқод эса тана (жисм) билан боғлиқ эмас, шу сабабли бу мезон соф руҳийдир”²¹.

Инсоннинг амаллари фақат инсон учун хосдир. Бандаларнинг фикри ва иши, яъни амали бандадан айри эмас. Бу ишлар, амаллар, фикрлар Ҳақ кундаги тарозида ўлчанади. Ғаззолий Қуръони Каримда келтирилган “меъёр-тақдир” деган ғояни содда тилда шарҳлаб уқтиради. Қуръони Каримда марҳамат қилинади: “Инсон фақат қилган амаллари орқасидан фойда кўради. Кимки Оллоҳ таолонинг жамолини умид қилса, бас, солиҳ амал қилсин. Зероки, яхши амаллари эвазига мукофот, ёмон амаллари эвазига жазо олгусидир”. Шу сабабли ҳам Қуръони Каримда “ҳисоб бериб туринг” дедилар. Ҳадис: Муҳаммад (с.а.в.) айтадилар: “Қиёмат сўроғидан илгари ўз-ўзингизга ҳисоб бериб туринг. Оллоҳ қиёмат тарозисига қўймасдан олдинроқ ўз амалларингизни ўлчаб юринг”.

Ғаззолий эслатади: Оллоҳ мукаммал, у инсонларни яхши, ижобий сифатли бўлишга чақиради. Чунки барча ижобий, яхши, ҳамида сифатлар Оллоҳ сифатидир. Инсон сифатларини Ғаззолий қуйидаги гуруҳларга ажратади: “би-т-таб”, яъни туғилган пайтдан бошлаб хос бўлган сифатлар (замонавий тилда буни табиий, биологик, индивидуал сифатлар дейилади), “иқтисаб”-ҳаёт жараёнида юзага келган сифатлар; ташқи сифатлар; ички сифатлар; илоҳий сифатлар; ёмон сифатлар (замима сифатлар); ҳамида сифатлар; комиллик сифати;. Ҳар бир сифат иккинчисидан тубдан фарқ қилади. Илоҳий сифат илм, яхшилик, олийжаноблик, ҳаммага шафқатли-мурувватли бўлиш, доимо ҳақиқатнинг мезонида туришдир. Бундай сифатли инсон Оллоҳга яқинлашади, Бу яқинлашиши масофа маъносида эмас, балки сифатлар маъносида бўлади, деб такрорлайди Ғаззолий.

Ўз-ўзини таниган инсон Оллоҳни танийди. Доимо камчилик ва ютуқларини, кемтиклиги ва комиллигини билган инсон оллоҳни танийди. Чунки бундай инсонлар ўз камчилигини, нуқсонларини йўқотишга интилади. Руҳий аниқ, маълум сифатли ҳолатлар Ғаззолий асарларида “мақом”, “ҳол”, “аҳвол” тушунчалари орқали берилган – булар бари руҳий меъёр ривожланишидаги поғоналарга ифодалайди. Бу узвий меъёр

²¹ Абу Ҳамид ал-Ғазали. Ал-кустас-ул-Мустақим-“Правильные весы”. в.кн.: Абу Ҳамид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере. Главная редакция Восточной литературы. Изд. “Наука” 1980. стр.319.

поғоналарининг илк босқичларига киши руҳиятидаги руҳий меъёрлар қатъий, ўзгармас бўлса, юқори поғоналарга чиққан сари бу руҳий меъёрларнинг қатъийлиги. Доимийлиги, ўзгармаслиги ортиб бораверади. Охири меъёр қатъий, олий меъёр бўлиб, бу мукаммаллик, комилликдир.

Демак, Ғаззолий таълимотидан шундай хулосага келинадики, **руҳий борлиқдаги меъёрнинг илк босқичларида, узвий меъёрларнинг бошланғич даврида меъёр ниҳоятда ўзгарувчан, ҳаракатчан, беқарор бўлиб, фақат юқори поғонада у ўзгармас, қатъий меъёрга ўтади.**

Мукаммаллик, комиллик фақат кемтикликда, номукаммалликни кўрганда тушунилади, қадрланади.

Ғаззолий таъкидлайдилар: **“...руҳи инсонийким, ҳақиқати дилдур, ани ҳам эътидоли бордурким, яхши ибодат ва риёзатким, ани шариат бирла билгали бўлур. Токи шариат руҳи инсонийни эътидолида сақлар ва анинг сихатлигига сабаб бўлур”**²². Инсоннинг руҳий меъёри жараёндаги меъёрдир, шу сабабли унинг ўз чегараларидан чиқмаслиги учун шариат пойдевордир. Ғаззолий назарида, инсоннинг руҳий борлиғи ниҳоятда латиф, ўрганиш ғоятда мушкул. Руҳий борлиқдаги бу меъёр атрибутининг инсон. Бу меъёрни сақловчи омилардан бири ўз нафсини тийиш бўлса, иккинчиси қаноатдир.

Инсон руҳий меъёри инсоннинг ҳаракатида, фикрида, фаолиятида, амалиётида, муносабатида “моддийлашади”. Шу сабабли инсон ўзининг ички руҳий меъёрига мос оламни атрофида яратади. Агар инсоннинг ички руҳий меъёрига қилаётган иши, амали мос келмаса, ундай кишиларни “дили бошқаю, тили бошқа”, Қуръони Каримда уқтирилгандек, “мунофиқлар”,

²² Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимийи саодат. (“Дил ҳақиқати”) Т., “Камалак”. 1994. 75-бет.

“иккиюзламачилар”, “риёкорлар” дейилади. Ҳатто бундай кишиларга бағишланган сура ҳам бор. Инсон руҳий меъёри билан амали, фаолиятининг “мос” бўлиши мураккаб жараён эканлигидан, инсон ўз умрининг охиригача руҳий меъёрнинг юқори, олий босқичларига, Ғаззолий ибораси билан айтганда, “мунтаҳа”, “комиллик”ка ўтишга ҳаракат қилади.

Инсон руҳий меъёрининг илк босқичи жараёндаги меъёр бўлса, инсон олий босқичдаги меъёр қатъий, барқарорлиги билан илк босқичдаги меъёрдан катта фарқ қилади. Бу босқичдаги кишини меъёрсизликка “суриш” мумкин эмас, бундай кишилар руҳий сокин, барқарор, қатъий бўладилар, улар ўз фикрларини бошқаларга “юқтира оладилар”, чунки улар сўфийлар уқтирган шариат, тариқат, маърифат поғоналаридан ўтиб бўлган кишилардир. Шариат инсонга нима “ҳалол”, нима “ҳаром”, қандай фикр амалингиз яхшию, қайсиси ёмон эканлигини ўргатади. “Ҳалол”, “ҳаром”, “яхши”, “ёмон” – ҳаракат, фаолиятнинг қатъий сифат фарқларидир. Комил инсон, Ғаззолий таълимотида, инсонларни гуруҳларга ажратиш мезони бўлади. Комиллик инсоннинг илоҳий сифатларини ўзига қай даражада “сингдириши”га қараб “ўлчанади”. Бошқача айтганда, **Ғаззолий нуқтаи назарича, илоҳий атрибутлар инсоний сифатлар қадрининг мезонидир.**

Қайси инсон ўз нафси учун ҳисоб-китоб қилиб турса, бу унинг ўзини ўрганиши, билишини келтириб чиқарадики, инсон ўзининг қайси ишлари – ҳаракат-амаллари тўғри-ю, қайси ишлари нотўғри, камчилик эканлигини билиб, уларни тузатишга уринади. Шу сабабли ҳам, Ғаззолий анбиёларнинг китоблардаги бу сатрларига: “Аъриф нафсака, наъриф раббака” – яъни: “Танигил ўз нафсингни, танурсан Парвардигорни”²³ катта эътибор берган. Ўзни таниш эса, ўзига ўзга қараш билан, ўзининг ҳар бир қадамининг натижасини билиш билан бошланади. Мукаммал инсон Оллоҳга фақат илоҳий сифатлари билан яқинлашади. Инсон қанчалик илоҳий сифатларни ўзига сингдирса, ўша даражада Оллоҳга яқин бўлади. Инсон билан Оллоҳ орасидаги мусофа учун вақт ва макон у қадар даражада аҳамиятга эга эмас. Инсон билан Оллоҳ орасидаги масофа, ер билан осмон орасидек жуда-жуда олис эмас, маънавий-руҳий меъёр учун фазо муҳим эмас. Инсон Оллоҳ сифатларини ўзида шимдирган сари, ўшанча даражада Оллоҳга яқинлашади. Тасаввуф аҳли тили билан айтганда: “тамкин” ҳолат руҳий меъёрнинг юқори даражасига етган ҳолатни англатади.

Меъёр Ғаззолий нуқтаи назарига кўра, меъёрсизлик орқали, мукаммаллик кемтиклик орқали аниқланади. Бу борада Ғаззолий бундай ёзадилар: “Мабодо тун бўлмаганда биз куннинг меъёрини, беморлик

²³ Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимиёи саодат. Т., “Камалак”. 1994. 41-бет

бўлмаганда саломатлик, дўзах бўлмаганда жаннатдаги роҳатни билмас эдик... Кемтиклик мавжудлиги туфайли, мукамаллик тўлиқлигича аниқланади. Мукамаллик ва кемтиklar ёнма-ён мавжуд. Олижаноблик ва донишмандликнинг мавжудлиги учун комиллик ҳам, кемтиклик ҳам бўлиши лозим.²⁴

Ғаззолий асарлари меъёр нуқтаи назари бўйича таҳлил этилганда, қуйидаги хулосалар келиб чиқишига сабаб бўлади:

1.Рухий меъёр мезони – шариат, деб уқтиради Ғаззолий. Айнан шариат фақат руҳнигина балки, тан сихатлигини ҳам асрашга сабаб бўлади.

2.Инсон руҳий меъёри инсоннинг ҳаракатида, фикрида, фаолиятида, амалиётида, муносабатида “моддийлашади”. Шу сабабли инсон ўзининг ички руҳий меъёрига мос оламни атрофида яратади.

“Инсон, - деб ёзади Ибн Арабий “Фусус аль-ҳикам” асарида, - Худо учун кўз гавҳаридир. Худо ўз яратган – инсонни такомилга етказишни истайди. Узук кўзидаги тош қанчалик ўз ўрнига мос қолса, инсон ҳам борлиқда шу узук кўзидаги гавҳардек қолиши керак: инсонгина сўзларни фарқлайди, тўплайди, оламда олиб қола олади. Хазинадаги жавоҳирлар муҳр орқали қандай сақланса, Инсони Комил ҳам оламни муҳри саналади”.²⁵ Ибн Арабийнинг юқоридаги фикрларидан шундай маъно келади:

1.Комил инсон олам муҳри. Хазинадаги жавоҳирлар сақланадиган хазина муҳри.

2.Комил Инсон бор экан, олам тартиблилиги, мувозанати сақланади, чунки у айнан олам мувозанати, тартиблигини сақлаш учун қайғуради. Демак, Худо қўлида қурол бўлган инсон ўзида борлиқдаги руҳиятдаги жавоҳирларни йиғиб, синтезлай олади.

3.Комил Инсон Худо қўлидаги қурол бўлган пайтидаёқ, илоҳий жилоланиш унга ўтади, демак Инсони Комил ҳам боқий, ҳам фоний оламдаги энг юксак ижобий сифатларни ўзида мужассамлай олади. Инсонда Оллоҳ сифатлари “шимилса”, у комилликка ўта бошлайди.

4.Комил Инсон – олам эгаси, уларда олам юраги уради. Комил Инсон – ўзлигини унутиб, ўзлигидаги “мен”ни ҳайдаган инсон.

5.Олам Комил Инсон мавжудлиги учун ҳам сақланади.

Худди шу ўринда шуни аниқладикки, руҳий меъёр – жараёндаги меъёрдир. Бу руҳий оламдаги меъёр доимо аввалгисини диалектик инкор этади, бу жараён токи инсон тирик экан, давом этиб бораверади. Эзгуликка

²⁴ Абу Хамид Ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере. М.:Наука. 1980. С.244.

²⁵ Ибн Арабий. Фусус аль-ҳикам. Бейрут.1980.

Қаранг.: А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма.М.:”Наука”.1993. С.141.

интилиб яшаш, савобли ишларни кўплаб бажариш бундай инсонлар шиори бўлиб қолаверади.

Демак, жаннатга йўл ҳар жабҳада меъёрни сақлаган инсонларга насиб этади. Бу борада Аҳмад Яссавий шундай ёзган:

Дунё учун ғам ема,
Ҳақдин ўзгани дема.
Киши молини ема,
Сирот узра тутаро.²⁶

Ҳақиқат гўзал, одил ҳисоб-китобчи маъносини ҳам англатади. Оллоҳни қалбга нақшлаган инсон, деган маънони билдиради.

Баҳоуддин – тариқат эгаларининг султони, ҳақиқат ақлларининг далили, валийлар қутби, муттақийлар ғавси, ҳақ ва яқинлик билан машойихлар пешвоси, хожа Баҳоулҳақ ва миллат, ваддунё, ваддин (миллат, дунё, дин ҳақиқатларини ўлчовчиси) Нақшбанд номи билан машҳур бўлган Мухаммад ибн Мухаммад ал Бухорийдир.

Баҳоуддин сўзининг маъноси руҳий борлиқдаги меъёр мезони маъносини билдирар экан. Ҳақиқатдан ҳам Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзлари инсониятга руҳий меъёрга – камолотга эришиш сирларини ўргатувчи устоз бўлганлар.

Нақшбанд фикрича, “Ал-ибодату ашарату ажзаин (ибодат ўн қисмдан иборат), тасъатун минха талабул – ҳалали) ибодатнинг ўндан тўққиз қисми – ҳалол касб талабига амал қилишдир) ва жузун ваҳидун минхаъ саъриул – ибодати) ва шундан ўндан бир қисмигина – бошқа ибодатлардир – намоз, рўза ва бошқалар”²⁷. Баҳоуддин Нақшбанднинг ибодат борасидаги фикрлари, “Баҳоулҳақ-Баҳоуддин” унвонини қиёслаш шундай хулосага олиб келадики: биринчидан – ҳақиқат пойдевори – ҳалоллик (бунда моддий ва маънавий ҳалоллик назарга олинган-С.Х.). ҳалоллик – руҳий меъёр мезони, қилиб олинганини англаш қийин эмас; Иккинчидан, “ҳалол меҳнат” ғояси тасаввуф аҳлининг бошқа вакиллариغا қараганда чуқур, кенг, серқирра, мукаммал ғоя сифатида олинган.

Маънавий-руҳий меъёрнинг мезони деб Баҳоуддин Нақшбанд ҳалол меҳнатни таъкидлайдилар.

Махмуд Зоҳид Қутқи ўзининг “Тасаввуфий ахлоқ” асарида Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳий меъёр бораси ҳақидаги фикрлар устида мулоҳазалар юритади. Махмуд Зоҳид Қутқи вафотидан сўнг унинг “Тасаввуфий ахлоқ” асари Туркиянинг “Сена” нашриёти томонидан чоп этилди. Махмуд Зоҳид

²⁶ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Ҳикмат. 8–Том. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992.33-бет.

²⁷ Насафий Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандий.Т.”Нур”.1992.14-15 бетлар.

Кутки Идрис Шохнинг “Шарқ мутафаккирлари” асарига таяниб, маънавий-рухий меъёрга эришган инсонни “Саховатли зикна” ёки “Махсус уйғунлашган инсон” деб атаганини таъкидлайди²⁸. **“Махсус уйғунлашган инсон” ёхуд “Саховатли зикна” деб ёзганида Баҳоуддин қандай инсонни назарда тутган экан?** деган саволнинг қўйилиши табиий. Уларнинг нуқтаи назарига кўра, “Саховатли зикна” деб номланган инсон айнан маънавий-рухий меъёрнинг юқори нуқтасига эришган инсондир, бу инсон фақат табиат борлиғидаги меъёрларнигина эмас, балки рухий меъёрга эришиш йўллариини англаган, уларга етишган инсондир. “Саховатли зикна” Нақшбанд таълимоти мазмунига кўра, Комил Инсонга мос инсондир.

Форобий Комил инсонни “Донишманд, файласуф, мустақил ақл соҳиби” деб атайди. “Донишманд, файласуф, мустақил ақл соҳиби” деган ибора негизида Форобий, ўз фаолиятида назарий ва амалий қобилиятларини, ақлий (интеллектуал-С.Х.) ва ахлоқий сифатларини камол топтирган одамнинг ақлида Ҳақиқат (Аллоҳ) нури кашф этилган инсонни тушунади. “Комил инсон, - деб ёзади Форобий, - бу кишилик камолотининг энг юқори даражасига етган ва бахт-саодат эшигининг калитини топган инсондир”.²⁹

“Комил инсон – дунёвий ва диний билимларни чуқур эгаллаган, сурати ва сийрати саранжом, одоб ва адабда бенуқсон, файзу кароматда сероб, руҳи Мутлоқ руҳга туташ, қалби эзгу туйғуларга туташ зотдир”, деб таъриф берди Ибн Сино. Ҳар уччала таснифда ҳам бир маъно Комил инсон - инсонийлик мезони” эканлиги уқтирилганига амин бўламиз.

“Ҳар бир Комил Инсон, деб уқтирган Баҳоуддин Нақшбанд, маълум маънода бошқа бир Комил Инсонни инъикос этади. Бу Комил Инсонлар қайси макон ва қайси замонда яшашидан қатъий назар, ўзаро алоқадорликда бўлишади.³⁰ Бошқача сўзлар билан ифодалаганимизда **ҳар бир янги Комил инсон - ўзидан олдин яшаган Комил инсоннинг диалектик инкоридир.**

Нақшбандия тариқатидаги меъёрнинг ўзига хос томони шундаки, тасаввуф тариқатлари ўртасида улар инсон тана ва руҳ меъёрлари мунособатига ўзгача назарда қарашган, буни бошқача сўзлар билан изоҳлаганимизда, тасаввуф йўлига кирган кишиларнинг баъзилари “тарки дунё қилиш керак”, танадан умуман воз кечиш керак, деган бўлсалар, Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд бу инкорликни қоралайдилар, инсонга берилган ҳар бир узвда бир неъмат яширингандир, деб таъкидлайдилар аллома, мадомики, бизга қўл берилган экан, у албатта меҳнат қилиш учун берилган.

²⁸ Mehmed Zahid Kotki. Tasawwufi ahlak. “Sena” haskiyat. A. S. Kitab 1-5. Ahkara. 1991. Kitab 2. S. 261-262.

²⁹ Аль Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата.:Наука. 1973.

³⁰ Ўша китоб.

Тарки дунёчиликни қоралаб ”хилват дар анжуман” шиори остида “даст ба кор-у, дил ба ёр” деб тариқат аҳлига мурожаат этганлар.³¹

Имом Ғаззолий инсон руҳини эътидолда сақловчи омил шариат деб ҳисобласа, ундан фарқли ўлароқ Баҳоуддин Нақшбанд “ҳалол меҳнат”, “ҳалол касб” эгаси бўлишлик деб таъкидлайди. Меҳнат – муайян мақсадга қаратилган фаолиятдир. Нақшбанд таълимотида меҳнат сифати ўлчанади. Меҳнат сараланади. Ўғри ҳам, тўғри , муттаҳам ҳам, деҳқон ҳам меҳнат қилади, бу меҳнатларнинг ҳаммасини ҳам ҳалол меҳнат дейиш мумкинми? Нақшбанд ғоясининг марказий нуқтаси меҳнат сифатини аниқлаш, унинг ҳалоллигига шубҳа қилмаслик, инсониятга фойда келтирадиган, бахт-саодат келтирадиган меҳнат кўзда тутилади. Ҳалол меҳнат – инсонни руҳий борлигини юксалтирувчи, аниқроғи руҳий меъёрнинг юқори босқичига олиб боровчи асосий омил саналади.

Абдулҳолик Ғиждувоний, Саййид Мир Кулол, Хасан ибн Ҳабиб Андокий, Баҳоуддин Нақшбанд руҳий борликдаги меъёрларни, уларнинг тараққиёт поғоналари, комилликка етишув сирларини, инсон ички руҳий борлиғи меъёрини таъминловчи омиллар - (нафс, сабр, ҳалоллик-С.Х.), инсон табиий-жисм, тана меъёри билан руҳий меъёрнинг мутаносиблиги, уйғунлиги ҳақидаги таълимотларни яратганлар. Халққа ҳалол ва ҳаром, тўғрилиқ ва эгрилик, ақллилик ва ақлсизлик, софлик ва мунофиқлик моҳиятларини кўрсатишган ва сабрлилик, ахлоқий поклик, эзгу сифатлар инсонни юксакликка кўтаришини кўрсата олганлар. Ҳалол касб орқали, покиза яшаш орқали инсоний сифатларга эришиб Оллоҳга яқинлашиш йўллари хўжайи жаҳон маънавий унвонга эга бўлган зотлар Абдуҳолик Ғиждувоний ва уларнинг маънавий шогирдлари Баҳоуддин Нақшбанд уқтирганлар.

1. Руҳий меъёр – жуда-жуда ҳаракатчан, доимий ўз ҳаракатдаги меъёр;
2. Дунёда қанча инсон бўлса, ўшанча руҳий меъёр мавжуд;
3. Инсоният учун инсонийлик мезони (руҳий меъёр мезони) – Комил Инсондир. Дунёдаги барча инсмоният учун фақат биргина мезон мавжуд, у ҳам бўлса Комил Инсон.

4. “Энг бахтсиз инсон тангри белгилаб берган ҳадларни бузиб ўтган киши” (Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Шайх Нажмиддин Кубро, Аҳмад Дониш).

³¹ Меҳмед Заҳид Қутқи. Тасаввуфий ахлоқ. 5-том. Анқара. Сена нашриёти. 1991.